

SZEMPONTOK ÉS ADATOK A KORAI MAGYAR HATÁRVÉDELEM KÉRDÉSÉHEZ*

KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFŰ LÁSZLÓ

Tudomásunk szerint a magyar határvédelemre utaló legkorábbi adat az 1043. évi német támadás leírása kapcsán bukkan fel az Altaichi Évkönyvben, amely említi azt az *opust* (ember alkotta objektumot), amellyel a Rábca vizét a magyarok elzárták.¹ Igaz, Anonymus már a magyar honfoglalás eseményeinek megkonstruálása során szól az országhatáron fából készült *clausuráról* (továbbá *obstaculumról*),² de ez legfeljebb csak azt mutatja, hogy a magyarok a földrajzi adottságoknak megfelelően hol vizet, hol fát használtak fel a határvédelem céljaira, kronológiailag a honfoglalás korára nézve semmi esetre sem hasznosítható.

Ennek — a névtelen jegyző munkájának a honfoglalásra vonatkozó forrásértékét érintő kedvezőtlen megítélés³ ismerete mellett — a határvédelem általános problematikáját illető megfigyeléseink is el-
lene mondanak. Egyrészt: adatok sokasága bizonyítja, hogy az egyes népek között a korai időkben több napi járóföldnyi (alkalmasint tehát több száz km-nyi) lakatlan, műveletlen elválasztó köz húzódott. Egyaránt megfigyelhetjük ezt pl.: a hunoknál,⁴ a frankok és az avarok,⁵ a besenyők és a kazárok, illetve a besenyők és a szlávok országa között.⁶ Ha kivételt nem tűrő vaskövetkezetességgel aligha érvényesül is a tétel, miszerint a társadalomfejlődés alacsonyabb szintjein álló, kevésbé letelepült életmódot folytató, nagyobb számú mozgékony szabad lovassal rendelkező népek (az ún. „nomádok”) megelégedtek a ter-

* A jegyzetekben alkalmazott rövidítéseket lásd a 657—658. oldalakon.

¹ Catalogus I. k. Budapestini, 1937., 96. o.: factis machinis contra opus, quo fluvium Rapiniza ocluserant.

² SRH I. k., 64. o.: clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt. (Uo. 79. o.: firmatis obstaculis constituerunt terminos regni Hungarorum.)

³ Kring Miklós: A magyar államhatár kialakulásáról. MTI Évk. IV. k. Budapest, 1934., 25. o. — Komjáthy Miklós ekkor még Kring Miklós néven jelentette meg munkáit. (A szerk.)

⁴ Priscos rethor: Excerpta de legationibus. (ed. C. de Boor), Berolini, 1903., 170., 25—33. o.

⁵ Szádeczky—Kardoss, Sámuel: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachlichen Quellen. Szeged, 1972., 103., 105—106. o. (Acta Universitatis de Attila József Nominatae, Acta Antiqua et Archaeologica. Tom. XVI. Opuscula Byzantina. I. k.)

⁶ Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest, 1958., 54., 58. o.

mészetes védelmi övek, lakatlan, puszta területek „gyűrűjével” szállásaik biztosítása céljából, hasonlóan a tendencia erejével hat, hogy a fejlettebb, inkább letelepült, támadásra csábító értékeket előállító társadalmak és népek (akár a kazárok⁷ vagy akár az oroszok⁸) mesterséges védelmi rendszert (sáncot, sövényt) építettek ki. Adatok hiányában csak sejtésünknek adhatunk hangot: a IX. század végi magyar törzsszövetségnek aligha volt módja és szüksége mesterséges határvédő berendezések létesítésére,⁹ a X. század vonatkozásában pedig már Kring Miklós ama gyanújának adott hangot, hogy a gyepe-rendszer kiépítése és a kalandozások nem mindig hozhatók összhangba.¹⁰ Ugyanakkor régóta kísért az az ötlet, hogy a X. századi magyar törzseket ún. belső gyepek választották el egymástól. Ha ezek egyáltalán léteztek (puszta létüket illetően az esetleges analógiákon, bizonyos megfontolásokon kívül semmi *adat* nem áll rendelkezésünkre), „nomád” módra lakatlan térségek lehettek.¹¹

Úgy ítéljük meg: a magyar határvédelem mint a kialakult (vagy kialakulóban lévő) feudális magyar állam király által megszervezett állami határvédelme jött létre, illeténmódon nem keletkezhetett a XI. századot megelőző időben. Az alábbiakban a magyar határvédelmet *ebben* az értelemben használjuk, és vizsgálatainkban megelégszünk azoknak a pontoknak a kitapintásával, azoknak a területeknek a felvázolásával, amelyek alkalmasak lehetnek *ennek* a határvédelemnek a majdani rekonstruálásához.

1. Indago, gyepe, preszeka, hag

A latin nyelvű oklevelek leginkább *indago* szóval utalhatnak a határvédelem természetes vagy mesterséges objektumaira. Több adat mutatja, hogy a latin *indago* egyik magyar megfelelője a gyepe szó.¹² Az indagónak egy *másik* ekvivalense gyepe szavunk.¹³ A nyelvészeti irodalom mind a gyepe, mind a gyepe szót ismeretlen eredetűnek tartja, de lehetségesnek véli, hogy a két szó etimológiailag összefügg

⁷ Uo. 54. o.

⁸ Hunfalvy Pál: Magyarország helynevei (ismertetés), Századok 22. (1888), 450. o.

⁹ A X. századi Liudprand sokat idézett tudósításáról (Ungariorum gens... Quibusdam namque difficillimus separata a nobis erat interpositionibus, quas clusas nominat vulgus, ut neque ad meridianam, neque ad occidentalem plagam exeundi habuerit facultatem... Arnulfus... depulsis his, pro dolor, munitissimis interpositionibus, quas vulgo clusas nominari prediximus, Hungariorum gentem... in auxilium convocat, Catalogus. II. k. 1469. o.) még újabban is olyan vélemény hangzott el, hogy a „gyepeket és az ún. avargyűrű-erődít-ményeket érti, de fonákul, mintha ezeket a nyugati népek építették volna a maguk védelmére”. L. Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 225. o., 495. jz. (Ifj. Horváth János jegyzete.) — A szövegtől azt az értelmet, hogy a clusákat a frankok építették volna, sem nyelvtanilag, sem tárgyilag nem lehet elvitatni. Más kérdés, hogy Liudprand tudósításának irodalmi remineszcenciája van (vagy lehet); erre l. Föti József Lajos: Góg és Magóg. Irodalomtörténeti Közlemények 23. (1913), 47–48. o.

¹⁰ Kring Miklós: Magyarország határai Szent István korában. SzIE II. k. 477. o.

¹¹ Fodor Ferenc: Adatok a magyar gyepek földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények 37. (1936), 128. o.

¹² 1225: indagine, idem [L. o id est] gepu, SO I. k. 16. o.; 1335: indagine vulgo gepew vocatas, Sztráray O. I. k. 93. o.; 1428: indagine vulgo Gyepew dicte, OklSz. 317. o.; 1352-ben előfordult indago megjelölés folytatója a XVII–XIX. században Gyepe (kút, oldal) helynév, l. Ila Bálint: Gömör megye. II. k. Budapest, 1944., 112. o.

¹³ 1419: Indago videlicet gep. OklSz. 316. o.

egymással.¹⁴ A gyep szó jelentései között a XIII. századtól dokumentálható a műveletlen föld jelentése.¹⁵ A gyepű eredeti jelentésének újabban a sövény értelmet tulajdonítják, szemben a fatorlasz, földhányás jelentéssel.¹⁶ Úgy véljük, van lehetőség arra, hogy a gyepű őseredeti jelentését megállapíthassuk. Erre az indago szó ekvivalenseiként egyaránt szereplő gyepű és gyep kettősség mellett az a — jelentésbeli és alaki — keveredés mutatható, amely a gyep és a gyepű szavaink között a régiségen kívül nyelvjárásainkban is megfigyelhető.¹⁷ Úgy gondoljuk, nem lehet komoly akadálya annak a feltevésnek, hogy közös eredetű gyep—gyepű szavunk legrégebbi jelentése műveletlen (lakatlan) föld volt, amely azokat a térelválasztó közköteket jelölhette, melyek a magyarságot más népektől (és alkalmasint a magyar törzseket egymástól) elválasztották. Amikor a XI. században a magyar határvédelem kialakult, jelentésmegoszlás történt (melyvel egyidejűleg a hangalak is változáson eshetett át): a gyep szó változatlanul tovább vitte az eredeti műveletlen föld értelmet, míg a gyepű szó a természetes védelmi öv átalakulásával a mesterséges védelmi rendszer objektumainak jelölésére csúszott át: sövény jelentése mellett kifejezetten mesterséges építmények — fatorlaszok, földhányások, erődítmények — megjelölésére is szolgált. Mindezek a jelentések oklevelesen is dokumentálhatók: XIII. századi adatok bizonyítják az indago szó árok¹⁸ és gát¹⁹ értelmét. Természetesen szóba sem hozható, hogy minden indago a magyar határvédelemre utal. Károly Róbert 1330. évi balsikerű havaselvi hadjáratának elmondása kapcsán mind az oklevelek, mind a XIV. századi krónikakompozíció utalnak ottani indagókra,²⁰ melyek valamilyen erődítményt jelenthetnek, s mentesek minden határvédelmi kapcsolattól. Maguk a magyarországi vonatkozású diplomák is differenciálnak a gyepük funkciójának kérdésében. Néhány esetben az indagót kifejezetten királyi vagy országos indagónak mondják,²¹ semmi kétséget nem hagyván az iránt, hogy itt a határvédelem tárgykörébe vonható gyepűről van szó. Más esetben a várnak az indagóját, feltehetően a vár körül levő erődítést (árkot stb.) említik.²² Ismét más alkalmakkor egyetlen ember indagójára (gyepűjére) utal a forrás.²³ Ezzel összhangban a XV. szá-

14 TESZ. I. k. 1126., 1127. o.

15 1257: in terram incultam, que gep vocatur, AÜO VII. k. Pest, 1869., 456–457. o.; 1414: in terra inculta, que diceretur gep, Zichy O. VI. k. Budapest, 1894., 302. o.; 1548: Ad quasdam incultas terras gyep appellatas, OKI Sz. 316. o.

16 *Mikesy Sándor*: Erdő gyapja, gyapjú, gyepű. Magyar Nyelv 51. (1955), 317. o.; *Imre Samu*: Gyepű, gyep. Magyar Nyelv 52. (1966), 213–214. o.

17 TESZ. I. k. 1126., 1127. o. — A gazdag anyagból legyen elég egyetlen adat idézése:

1779: Farkas-gyöp, 1802: Farkas Gyepű. Veszpr. ht. lex. 183. o.

18 1209: indagines villa [o: vel] fossata, CD III. k. l. r. 73. o. — L. még AÜO XI. k., 134. o.

19 1256: ad indaginem que gath dicitur, HO VIII. k. Budapest, 1891., 70. o.

20 *Smičiklas, T.*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavonicae. IX. k., Zagrabiae, 1911., 535. o.; *Kristó Gyula*: Korai levéltári és ebeszélő forrásaink kapcsolatához. Szeged, 1966., 20. o. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica. Tom. XXI.)

21 1233: cum indaginibus regis, CD III. k. 2. r., 333. o.; 1256: indagines regni nostri, CD IV. k. 2. r., 380. o.; 1269: indagines Regni Polonie, AÜO VIII. k. 242. o.

22 1211: de indaginibus castri Almage, indagines castri Nollgiant, indagines Nicolai, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. k. Hermannstadt, 1892., 12. o.

23 1249: indaginis Budina, ad indaginem Budyna, AÜO VII. k., 298., 299. o.; 1314: per unam uallem que wigo dicitur gepu Nicolai, AO I. k. 342. o.

zadi adatok a szőlő indagóját nevezik gyepűnek,²⁴ a XVI. században pedig indago birtokok közötti vesszőkerítést jelent.²⁵

Természetesen az oklevelek nem minden esetben adják meg a gyepű funkcióját. A gyepű országos voltát ennek ellenére az esetek jelentékeny részében nem különösebben nehéz megállapítani: olykor az ad biztos útbaigazítást, hogy az indagót az országhatárral együtt említik, olykor pedig a megmerevedett középkori országhatárhoz való (viszonylagos) közelsége. Így nagy valószínűséggel tekinthető országos gyepűnek az az indago, melyet délnyugaton Bregana,²⁶ nyugaton Mihályi,²⁷ északon a Poprád folyó²⁸ és Ruszkin,²⁹ északkeleten esetleg Sztára,³⁰ továbbá Verecke³¹ és Szolyva³² mellett említene. Más esetekben igen nehéz, sok szempont mérlegelését igénylő feladat az indago minősítése, mint a bihari Petrássolymos³³ vagy a gömöri Berzéte³⁴ indagói esetében, melyek a megállapodott középkori országhatártól igen messze esnek. Bizonyosan nem tekinthetők az országos gyepű részének a zarándi Tamásda körül említett indagók.³⁵ A magyar gyepű-kutatás egyik maradandó eredménye annak kimutatása, hogy amiként a magyar állam birtokába vette a Kárpát-medencét, oly módon tolódtak kijebb és kijebb³⁶ (illetve amilyen mértékben húzódtak vissza — Nyugat-Magyarországon — a magyar állam hatósugara, úgy húzódtak vissza³⁷) a gyepűk. Néhány esetben bizonyosan olyan indagókról szólnak az oklevelek, amelyeknél az oklevél keltének időpontjában már kijebb tolódtak a gyepű. Fentebbi példánk közül ilyen megítélés alá eshet a középkori országhatártól viszonylag távolabb eső Sztára melletti indago, feltétlenül túlhaladt már a gyepű 1277-ben a Szepes megyei, Hernád menti Matejőcon is, amelynek ekkor régi gyepűjét említik.³⁸ Olykor — úgy tűnik — a túlhaladt gyepű is megmaradt, ez esetben a gyepűk többszörös rétegben helyezkedhettek el (mélységben tagozódott védelmi vonalként). Ilyenre gondolhatunk a Szolyva és Verecke mellett említett indagókat illetően. Mindenesetre bármiféle gyepű-rekonstrukciót nagymértékben megnehezít az a körülmény, hogy az adatok korántsem adnak képet az egész ország határvidékéről (igaz, bizonytalán mérvadó az a megállapítás, hogy a gyepűvonal nem volt folytonos Magyarországon³⁹), de

24 1423: Ad indaginem vinearum wlgo Gywpu vocatum, Ad indaginem wlgo gepew vinearum, OklSz. 317. o.

25 1501: indagines seu... lusiones wigariter Porogloth, *Ila Bálint*: i. m. II. k. 398. o. — L. Takáts Sándor: Porgolád-kapu. Magyar Nyelv I. (1905), 413–414. o. — Az 1501-ben indagóval jelölt helyre 1796-ban gát kapu és gyepűre járó kifejezések vonatkoznak, l. *Ila Bálint*: i. m. II. k. 398–399. o.

26 1251: HO VI. k. 59. o.

27 1233: CD III. k. 2. r. 333. o.

28 1256: CD IV. k. 2. r. 380. o.

29 1277: CD V. k. 2. r. 414. o.

30 1335: Sztáray O. I. k. 93. o.

31 1241: SRH II. k. 561. o.

32 1263: AÚO VIII. k. 68. o.

33 1294: AÚO X. k. 153. o.

34 1352: *Ila Bálint*: i. m. II. k. 112. o.

35 1241: SRH II. k. 578. o.

36 Karácsonyi János: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok 35. (1901), 1041–1042. o.

37 Belitzky János: Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határörnépei a középkorban. MTI Évk. IV. k. 65. o.

38 1277: in veterem Gepeu, KJ 2773. sz.

39 Fodor Ferenc: i. m. 124. o.

főleg az, hogy a még rendelkezésünkre álló adatok sem egyazon időpontra vonatkoznak, a gyepük mozgásának kronológiai koordinátáit a legritkább esetben képesek megadni. A legnagyobb problémát azonban kétségtelenül az jelenti, hogy a magyar gyepűkről hiányoznak a XI—XII. századi adatok. Fel kell figyelniük arra, hogy 1209-ben II. András a Pozsony megyei Szentgyörgy, Cseklész, Ivánka, Éberhard és Castellan prédiomok népeit,⁴⁰ 1225-ben és 1226-ban II. András és fia: Béla ifjabb király a borsmonostori apátság,⁴¹ 1229-ben és 1230-ban ugyancsak ők a heiligenkreuzi egyház embereit mentik fel a gyepükészítés és más, határvédelemmel kapcsolatos munkák kötelezettsége alól.⁴² Mivel indagókra, gyepűkre vonatkozó adataink éppen a XIII. század második harmadától fordulnak elő nagyobb számban, úgy véljük, ezek az adatok márcsak azért is elégtelenek bármiféle gyepű-rekonstrukció elvégzésére, mert már a bomlásnak indult, hanyatló, sorvadó szakaszába jutott gyepűrendszert tükrözik. Régóta ismert, hogy e gyepűrendszer fenntartása a királyra hárult, s a királyi hatalom XIII. századi hanyatlásával töredezett össze e rendszer is, míg ezután funkcióját, határvédelmi szerepét a XIII. századtól a várak vették át.⁴³ A gyepük igazi virágkora a forrásokban szegény XI—XII. század. Vajon rendelkezünk-e olyan speciális forrásanyaggal, amely alkalmas eligazításunkra e két évszázad határvédelmi viszonyaiban?

E forrásanyagot a kutatók régóta a helynevekben vélik megtalálni. Magunk úgy ítéljük meg, a gyepű-fogalom körébe vonható helynevek közül speciális jelentésénél (gyepűn túl)⁴⁴ fogva a *gyepűelve* megnevezések hasznosíthatók elsősorban. Jelen ismereteink szerint az ország négy vidékén bukkan fel e helynév, kivétel nélkül az ország északi, északkeleti részén. A *sárosi—szepesi* határon fekvő Berzevicével kapcsolatban említik 1511-ben a Gyepölységet.⁴⁵ *Sáros* megyében Lófalut, Kucsint, Trócsányt, Kohányt, Orsócot és az e tájon fekvő Kistrochant, Chaplyant és Kyzylt mondják XIV. századi oklevelek a Gyepöly kerületben fekvőnek,⁴⁶ *Zemplén*ben Jeszenő körzete szerepel XIV—XV. századi iratokban mint Gyepely kerületbe tartozó vidék.⁴⁷ *Ung* megyében 1284-ben Ungvár közelében északra Gyepűelv birtokról szól forrásunk.⁴⁸ Ezek az adatok több értékes következtetés levonására nyújtanak lehetőséget. Önmagában gyanút keltő, hogy e területeket a XIV—XVI. században kelt diplomák helyezik a gyepűn túli vidékre, akkor, amikor ezek már régen a gyepűn (és az országhatáron) belül estek. Ezek az elnevezések tehát felbukkanásuknál korábbi helyzetet rögzítettek a helynévvé merevedés konzervativizmusa követ-

40 ÁÜO XI. k. 134. o.

41 SO I. k. 16. o.; CD III. k. 2. r. 89. o.

42 ÁÜO I. k. 261—262., 270. o. (hamis oklevelek!).

43 *Tagányi Károly*: Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv 9. (1913) 148. o.

44 L. pl. *Szabó T. Attila*: Az *elve* vízneveinkben. Magyar Nyelv 39. (1943), 73. o.

45 1511: Gyewpeelseg, *Tagányi Károly*: i. m. 148. o.

46 1319: in Gebuel, CD VIII. k. 2. r. 207. o.; 1321: in districtu Gepul, Gy. A—Cs. [I.] k. 61. o.; 1374: in districtu seu terra Gyeepeel, 1374: Gypelue, Cs. I. k. 301. o.; 1387: in districtu de Giepel, Zichy O. VI. k. 336. o.

47 1337: in provinciam Gepel, Sztáray O. I. k. 146. o.; 1413: in districtu Gepel, Sztáray O. II. k. 125. o.

48 1284: Gepevel possessio, HO VII. k. 186. o.

keztében A terminus ante quem-et itt az oklevelek latin kifejezései megadják. A XIII. század közepén Tarkó vidékére, Smilnóra és Trócsányra vonatkozhatott *ultra indagines* kifejezés a gyepűelve szó szerinti fordítása.⁴⁹ Sajnos azt, hogy e helynevek a XI—XII. századból erednének, közvetlen módon nem lehet bizonyítani. Sőt, amennyiben a Sztára határában 1335-ben említett indago még akkor „élő” volt, valós helyzetet tükrözött az az 1337. évi oklevél, amely a Sztárától pár km-rel északabbra fekvő Jeszenő vidékét a gyepűelvébe sorolta.

Még kevesebb következtetés levonására nyújtanak lehetőséget a gyepű helynevek. A csak újabb korból ismert helyneveket a gyepű közsző kerítés, akadály jelentésben való továbbélése miatt eleve kívül kell hagynunk a vizsgálódások körén.⁵⁰ Szerfelett problematikusak azok a középkori helynevek, amelyek személynév+gyepű összetételéből alakultak. Az 1501-ben Kolozs megyében felbukkanó Orros Mathyas-gyepwye⁵¹ helynév kapcsán már figyelmeztetett a kutatás: a gyepű-rekonstrukció szempontjából „megtévesztők lehetnek a késői adatok”. Az itt szereplő Orros Mátyás a XV. század közepén élt.⁵² Aligha részesíthető más elbírálásban az 1349. évi Zoltangypew,⁵³ az 1429. évi Cherezgyepewrethe,⁵⁴ az 1448. évi Makogevpevye,⁵⁵ az 1492. évi Chegegyewpww.⁵⁶ Alig hisszük, hogy az azonos névtipológia szerint keletkezett XIII. századi helyneveket pusztán az előfordulás viszonylagos koraisága miatt be lehetne vonni az országos gyepűk rekonstrukcióját célzó vizsgálatokba (pl. 1257: Bud gepwe, Chichov gepwe⁵⁷), még akkor sem, ha egyik-másik helynév szomszédságában éppen a határvédelmi funkciótól elválaszthatatlan örök bukkannak is fel.⁵⁸ Aligha lehet véletlen, hogy adatgyűjtésünk során két olyan „gyepű” helynévvel is találkoztunk, melyet a latin szöveg útnak (via) minősít (1161—1173: Chebegepue, via; 1460: Ewthwelthamas-

49 1248: HO VII. k. 38. o. (hamis oklevél!); 1269: AÜO VIII. k. 242. o.; 1270: HO VIII. k. 131. o.

50 Közszóként tömegesen fordul elő a magyar nyelvterület egymástól olyan távol eső vidékein, mint Zala, Heves megye és a székelyföldi Háromszék, l. Zala fn. passim; Heves fn. I. k. passim; *Bogáts Dénes*: Háromszéki helynevek. *Csutak Vilmos* (szerk.): Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929., 52—71. o. passim. — Szép példa illusztrálhatja a XVIII. századból a gyepű szó „kerítés” jelentését Észak-Erdélyből: „A Bosa n. hegybe igen nagy szép gyümölcsös Gyepűvel körül véve”, l. *Szabó T. Attila—Gergely Béla*: A dobokai völgy helynevei. Kolozsvár, 1946., 49. o.; — így érthető a Borjú gyepű helynév felbukkanása a XVI. századi Erdélyben és Farkasgyepű a XIX. századi Dunántúlon, l. *Imreh Barna*: Küküllő-, Maros- és Nyárad-vidéki helynevek a XVI—XIX. századból. Magyar Népryelv. IV. k. Debrecen—Kolozsvár, 1942., 415. o.; Veszpr. ht. lex. 183. o.; Szőlőgyepű egyaránt előjön Somogyban és Észak-Erdélyben, l. *Piller Dezső*: Zamárdi község helynevei. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. VI. k. Veszprém, 1967., 302. o.; *Szabó T. Attila*: Nireş-Szásznyíres település-, népiség-, népesezés- és helynév-történeti viszonyai a XIII—XX. században. Cluj, 1937., 69. o. — A középkori, már említett (l. 23. jz.) gepu Nicolai helynév modern ekvivalense a XX. századi Gálgyepűje, l. *Benkő Loránd*: A Nyáradmente földrajzinevei. Adattár, Magyar Népryelv. VI. k. Debrecen, 1947—1949., 150. o.

51 Cs. V. k. 417. o.

52 *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Budapest, 1939., 15. o. 32. jz.

53 *Itzkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Budapest, 1939., 81. o.

54 *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I. k. Arad, 1982., 226. o.

55 *Tagányi Károly*: i. m. 255. o.

56 MHN I. k. 66. o.

57 AÜO VII. k. 466. o.

58 Az ellenkező állítás alátámasztására azt kellene valószínűsíteni, hogy itt az országos gyepű egy-egy, a helynévben is megőrzött nevű ör által védett (gondozott) szakaszáról van szó.

gepew, via⁵⁹). Hogy itt országos gyepűről szó sem lehet, azt az előbbi adat Veszprém megyei illetékessége egy csapásra eldönti. Sokkal inkább gondolhatunk itt a gyepű szó egy, torzóban maradt jelentésfejlődésére, amely „műveletlen föld” érteleméből könnyen kiindulhattott. Végére is a személynév+gyepű összetételből alakult helynevek az indago- (gyepű-) adatok ama csoportját tükrözhetik, amelyet fentebb egyetlen ember gyepűjeként értelmeztünk, ahol a gyepű esetenként eltérően jelenthetett árkot, kerítést, utat vagy akár még műveletlen földet, rétet is.

Érthetően különös figyelemmel fordulunk a középkori, pusztán gyepű alakot mutató helynevek felé. Mindössze néhány ilyen ismerünk. Kétséges, hogy a nyugat-bihari Gyapjú⁶⁰ ide vonható-e. A középkori Temes megyébe eső Gyepűről⁶¹ Kniezsa István is úgy nyilatkozott: „ez már az előretolt második vonal volt.”⁶² A középkori Zala megye Gyepű helyneveivel azonban semmit sem kezdhetünk az országos gyepű-rekonstrukciója szempontjából. Az egyik pusztta Zalaegerszeg határában,⁶³ a másik ma is létező helység — Gyepűkaján — a Balatoni felvidéken.⁶⁴ E helyeken országos gyepű — tudomásunk szerint — sohasem húzódtott.

Nem hasznosíthatók a gyepűk kutatásában a Gyepes helynevek sem. Az etimológia bizonytalansága, a hangalaki keveredés miatt egyaránt eredhet a név gyep és gyepű szavunkból is. Tagadhatatlan: néhány Gyepes helynevről olyan területen (volt) található, mely a valamikori országos gyepű közelségének gyanújába eshet: Sáros megye, Erdélyben a dobokai—kolozsi határ, Torda megye, a Székelyföldön Udvarhelyszék.⁶⁵ Ugyanakkor Zalaszentgrót vidéke, ahol a középkorban létezett, és Ajka vidéke, ahol ma is létezik (Bakony-) Gyepes helység,⁶⁶ nem vonható az országos gyepűk közelébe.

Gyepű szavunkkal a szlávban a *preszeka* egyezik. A temesi Gyepű helynevet a XV. században Preszakának is mondták,⁶⁷ ugyancsak Preszaka névvel illeték Gyapjúpatakát is.⁶⁸ A szláv szó eredetileg — a prísekati incidere, bevágni igéből származván — bevágást jelentett, ebből az érteleméből vezethető le egyrészt erdők bevágása, völgy, fákkal bekerített erdei tisztás, másrészt bekerítés, kerítés jelentése. E szót a román nyelv átvette, s előbbi jelentésében (vágott erdő), illetve az ebből kisarjadt méhkasok helye, méhes értelemben szókincsébe adaptálta. Románia Kárpátokon kívüli területén is a Presaca

59 AÜO XI. k. 38. o. (hamis oklevél!); *Kumorovitz L. Bernát*: Homokkomár, Mátészaháza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu, Szentmiklós és Aszaló Zala megyei falvak és tartozékaik határjárása 1460-ban. *Ethnographia* 69. (1958) 135. o.

60 1332—1337: Gapyu, Gapyo, Gy. I. k. 621. o.

61 1412: Gyepew, Cs. II. k. 39. o.

62 *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI-ik században. *SzIE* II. k. 389. o.

63 1424: Gyepew, Cs. III. k. 57. o.

64 1357: Gepu, Cs. III. k. 57. o.

65 1272: Gepuspotok, *Tagányi Károly*: i. m. 255. o.; 1326: Gepuserdeu *HOKI*, 198. o.; 1340: Gepusberch, *Balázs Éva*: i. m. 16. o.; 1398: Gyepuswelg, *Tagányi Károly*: i. m. 255. o.; 1566: Gyepes, Székely Oklevéltár. II. k. Kolozsvár, 1876., 196. o.

66 1274: Gyepus, Cs. III. k. 57. o.; 1212: Gepus, Cs. III. k. 232. o.

67 1496: Gyepew alio nomine Prezaka, Cs. II. k. 39. o.

68 1580: Giapiupataka, *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940., 327. o.; 1607: Preszaka másképp Gyapjúpataka, *MHN* I. k. 270. o.; 1692: Praeszaka, *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943., 332. o.

tizenegynéhány községnek adott nevet.⁶⁹ A Preszeka mind szláv, mind román nyelvterületen igen gyakori az újabb korban a Kárpát-medencén belül is.⁷⁰ A Preszeka helynevek a középkori Magyarország déli, horvát ajkú vidékén bukkannak fel, Zágráb és Körös megyében.⁷¹ Noha az előbbi, Zágráb megyei Preszeka közel fekszik is a középkori magyar állam határához, mégsem hisszük, hogy ez befolyásolható véleményünket: a preszeka név nem tűnik alkalmasnak rá, hogy felhasználható legyen a gyeplő-rekonstrukció számára.⁷²

Nagyobb figyelmet érdemelnek a német Hag gyeplő szóból eredt magyarországi helynevek. A XIII. század első felében a Lajta folyó mellett (talán Gálos, Miklósfalu vidékén) említett Hagenowe erdő itt akár országos indagóra utaló gyeplőerdő is lehet.⁷³ További vizsgálatot igényel, hogy mennyiben minősíthető ilyennek a Vas megyei Karácdfa német neveként előforduló Hagensdorf elnevezés.⁷⁴

Fentebb már utaltunk az indago szó gát jelentésére. Gát szavunk latin ekvivalense a clausura.⁷⁵ A dolog természetéből adódóan a clausura szó az esetek túlnyomó többségében nem jelölhet határvédelmi építményt, hanem más (árvízvédelmi, földhatár jellegű) funkciót betöltő földhányást.⁷⁶ Már középkorból dokumentálható szinonimája a gátnak az esztró (osztró).⁷⁷ Az eszteró közsökként ma is él a magyar nyelvterület egymástól távolieső pontjain is: a Győr megyei Enese, a veszprémi Marcaltó határában egyaránt a Rába kiöntése elleni védelmet szolgáló földhányást jelöl,⁷⁸ a szatmári Kölcse melletti Eszteró a Túr egyik kihalt ágának neve, az elnevezés bizonyosan a népi árvízvédelemmel kapcsolatos, a szó jelentése töltés.⁷⁹ Az osztró szónak azonban más értelme (és eredete) is van. A szláv ostrb megfelelőjeként jelenthet élest,⁸⁰ de származhat a szláv ostrov sziget szóból is. Olyan nyelvészeti kritérium, amely önmagában eldöntené az osztró (esztró) szó eredetét és jelentését, nem ismeretes. Példaként említhetjük a szatmári Esztró falu nevét. Ez Maksai Ferenc szerint gyeplő

69 KVT II. k. 2. r. 114. o.; MHN I. k. 272. o.; Alsófehér vármegye monográfiája. I. k. 2. r., Nagy-enyed. 1899., 746. o.; *Milleker Bódog*: Délmagyarország középkori földrája. Temesvár, 1915., 90. o.

70 Találomra tallózva az igen gazdag anyagban: a Sopron megyei Peresznyét a horvátok Priszaka névvel illették, I. RLO. I. k. 531. o.; Varasdban is van Preszeka falu, RLO. I. k. 530. o.; egy temesi Priszaka helynév tisztásra (KVT. II. k. 2. r. 125. o.), egy szilágyi Priszacá pedig méhesre vonatkozik (*Petri Mór*: Szilágy vármegye monographiája, III. k. 1902., 773. o.).

71 1242: Preseka. *ÁÜO* XI. k. 324. o.; Preseka. *Csánki Dezső*: Körösmegye a XV-ik században. Budapest, 1893., 63. o.

72 *Mikesy Sándor*: i. m. 313. o.

73 1230: CD V. k. 1. r., 293. o.

74 RLO. I. k. 228. o.

75 1267: ad clausuram wigariter Chabaguatha uocatam, HO VI. k. 150. o.

76 1347: ad finem cuiusdam clausure in vulgo Chabagatafarka dicte, AO V. k. 88. o.; a baranyai Bodolya környékén, mely aligha feketett valamikor is országos gyeplő közelében, viszont az e gátról nevet kapott Csabagáta „ex viraque parte fluuii Karaso” (CD VI. k. 2. r., 29. o.) terült el. — Az „ad clausuram regni” (HO VII. k. 5. o.) kifejezés nyilvánvalóan határvédelmi objektumra utal.

77 1226: ad clausuram aquae, vltra bibet [?] bobet], quod dicitur vulgo Iztra, CD III. k. 2. r., 89. o.; 1426: fossatum vulgo Oztro nominatum, SO II. k. 107. o.

78 PH Fol. Hung. 1114. sz. XVIII. k. 284. o., LX. k. 281. o.

79 *Kálnási Arpád*: Kölcse község földrajzi nevei. Acta Iuvenum. Debrecen, 1966., 85. és 87. o.

80 1075: Ostra piscina, MES I. k. 56. o. — *Moór, Elemér*: Die slawische Ortsnamen der Theissebene. Zeitschrift für Ortsnamenforschung. 6. (1930), 33–34. o.: eszerint e Csanytelek körüli helynév az éles szóból ered, a Tisza éles kanyarulata idézhette elő a névadást, de a név jelölhetett egy cölöpökből álló vízművet is.

emlékét őrzi,⁸¹ Kniezsa István szerint a szláv ostrov-ból eredt sziget jelentésű,⁸² tehát a „névnek a magyar gyepűrendszerhez... semmi köze nincs.”⁸³ Vagy idézhetjük a Nyitra megyei, a Vág folyóhoz közeli Osztró helynév⁸⁴ példáját. Ezt Kniezsa az ostr_B és származékának tekinti, megemlíti ugyan, hogy az ostrov a szlovákban szigetet jelent, „itt azonban a Vágőr közvetlen közelében valószínűleg valami «vízi gát» lehetett.”⁸⁵ Kniezsa tárgyi értelmezésével az szegezhető szembe: Osztró még ma is vizek között terül el, még inkább így lehetett ez 8—900 évvel ezelőtt, amikor a vidék szláv lakói — megítélésünk szerint — sziget jellegéből adódóan az Ostrov (Osztró) névvel illették. Az esztrók (osztrók) határvédelmi kapcsolatait illetően óvatosságra intenek egyéb adatok is. Egy Bihar megyei Esztrót maga a latin oklevél szigetnek minősít a XV. században.⁸⁶ A Sükösd határában levő Osztró helynévről az „öreges közül egyesek tudják, hogy a szó magyarul szigetet jelent.”⁸⁷ Nem tekinthető a magyar határvédelem emlékének a korai (XII. századi) időszakban előforduló Dráva vidéki Sztró birtok sem, amely in Belkuz, vagyis a Dráva-síkság vizek járta lapályán feküdt.⁸⁸

Máig megnyugtatóan nem tisztázott az országos gyepű és az országhatár közti kapcsolat, összefüggés kérdése. A régebbi szakirodalom magától értetődőnek vette a gyepű és a határ megfelelését, egybeesését.⁸⁹ Kring Miklós igyekezett valószínűsíteni azt a feltevést, hogy a gyepűvonal még legnagyobb kiterjedésekor sem volt azonos a magyar állam határával.⁹⁰ Hosszasan foglalkozott annak igazolásával, hogy a XIII. század közepéig nincs kialakult magyar országhatár,⁹¹ illetve, hogy a magyar államhatár fogalma a XIII. század második felében formálódott ki.⁹² Önmagában az Kring feltevése ellen szól, hogy a XIII. század közepe után hanyatló gyepűrendszer és — saját kronológiai rendszerén belül maradván — a XIII. század közepe előtti bizonytalan országhatár illeténmódon diakron és nem szinkron fogalmak. Az sem szólhat Kring mellett, hogy a magyar királyok a gyepükön túl is adományoztak birtokokat, hiszen itt — mint láttuk — tulajdonképpen a Gyepűelve latin fordításáról van szó. Végtére is a gyepű és a határ kapcsolatára nem különböző — a határ szó jelentésével kapcsolatos és más jellegű — megfontolások, hanem csakis adatok deríthetnek fényt.

A kérdést, ha nagyobb hitele lenne, Anonymus eldönthetné, aki

81 1454: Ezthro, *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940., 135. o.

82 *Moór Elemér* (i. m. 33—34. o.) szerint a szláv ostr_B-ból ered.

83 *Kniezsa István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Magyar Népr. IV. k. Debrecen—Kolozsvar, 1942., 213. o.

84 1113: Stro, *Fejérpataky László*: Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892., 58. o.

85 *Kniezsa István*: A zobori apátság, 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Magyar Népr. VI. k. Debrecen, 1947—1949., 20. o.

86 1473: Ezthro, 1476: Ezterew, insula, *Jakó*: i. m. 242. o.

87 *Kapitány Ottó*: Sükösd község földrajzi neveinek és személyneveinek vizsgálata. Kézirat. H. é. n. 16. o.

88 1177: Scro, 1251: Ztro, Gy. I. k. 318. o.

89 *Karácsonyi János*: i. m. 1040. o.

90 MTI Évk. IV. k. 6—10. o.

91 Később módosított véleményét l. SzIE II. k. 481. o.

92 MTI Évk. IV. k. 11—23. o.

rendre az országhatárra helyezi a határvédő objektumokat.⁹³ Rogerius is az Orosz Kapunál említi az indagókat.⁹⁴ Ilyen irányban informálnak bennünket az oklevelek is. Egy szepesi királyi erdő 1256-ban a Poprád folyó mindkét partján az országos gyepük és a lengyel határ között feküdt.⁹⁵ Zágráb várát IV. Béla Szlavónia országa vagy hercegsége határainak védelmére építtette, ugyanebben az időben a gyepük Zágrábtól nyugatra a Száva menti Breganánál húzódtak.⁹⁶ Kétségtelenül frappáns választ ad a kérdésre az a körülmény, hogy gyakorlatilag egyazon időben a soproni Mihályinál országhatárt és országos gyepűt említenek az oklevelek.⁹⁷ Hogy a gyepű és az államhatár a XIII. században nagyjából egybeesett, számunkra vitán felül áll. Hogy hasonló helyzet állhatott fenn a XI—XII. században is, adatokkal nem tudjuk igazolni sem, cáfolni sem.

2. Porta, kapu

A gyepű-rekonstrukció során mindenkor nagy szerepet kaptak a kapuk és a kapu (szláv megfelelőinek tekintett Baranya [?], Barancs, Vrata, Verőce) helynevek.⁹⁸ Ismeretes, hogy török eredetű kapu szavunk⁹⁹ mai napig őrzi nagyobb nyílás, illetve ennek zárható szerkezete jelentéseit. A középkorban sem tekinthetjük a kaput a határvédelem kizárólagos szakaszának. Közsői mivoltában szerepel az aldunai Vaskapu nevében, továbbá a Maros ama szorosának megjelölésére, ahol a folyó kilép Erdélyből.¹⁰⁰ Itt természeti adottságok magyarázzák a Kapu helynév keletkezését; nem hisszük, hogy ez esetekben a gyepűkapu jelentést jogosult lenne ide vonni. Hogy milyen körülményekkel minősíthetjük csak a kapukat (és a kapu helyneveket), Rogerius egyik passzusa igazolhatja: a Fehér-Körös zarándi szakaszán Nadab vidékén a környék lakói nagyon megerősítettek a tatárok ellen egy szigetet, ahová csak igen szűk és keskeny úton lehetett bejutni, az úton mérföldenként három kapu (porte) készült tornyokkal, és ezeken kívül mérföldenként minden oldalról nagyon erős indagók voltak.¹⁰¹ E vidék nem fogható az országos gyepű valamikori közelségének gyanújába, különben is a szöveg nem hagy kétséget aziránt: e kapuk és „gyepűk” a tatárok elleni védelem céljából készültek a

93 Clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt, firmatis obstaculis constituerunt terminos regni Hungarorum, SRH I. k. 64., 79. o.

94 A tatárok „iam ad portam Ruscie pervenerant et indagine destruebant”, SRH II. k. 561. o.

95 1256: inter indagine regni nostri, et confinia Poloniae, CD IV. k. 2. r., 380. o.

96 1266: ob tuicionem eorundem confinium, *Endlicher, Stephanus Ladislaus*: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangallen, 1849., 508. o.; 1251: ad Indagine et per indagine, HO VI. k. 59. o.

97 1231: in confinio regni Hungarie, CD. III. k. 2. r., 254. o.; 1233: cum indagine regis, infra quas indagine currit fluuius nomine Rabycha, CD III. k. 2. r., 333. o.

98 *Tagányi Károly*: i. m. 99., 259. o.

99 *Gombocz Zoltán*: Régi török jövevényszavaink. Magyar Nyelv 3. (1907), 251. o.; *Ligetfi Lajos*: Régebbi török jövevényszavaink magyarázatához. (Kapu, koporsó.) Magyar Nyelv 30. (1934), 206. o.

100 1390: porta vulgo Capeu, Cs. V. k. 121. o.; 1337: Kapw, Gy. I. k. 163., 175. o.

101 SRH II. k. 578. o. A kapuk problematikájára l. még: *Viski Károly*: Adatok a szélekylapu történetéhez. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Ertesítője 21. (1929), 65—88. o. különösen: 68—69. o.

XIII. század közepén. Kapuja nemcsak a folyó völgynek, szigetnek volt, hanem pl. a jobbágyteleknek (mely után adózni kellett), a városnak, a falunak,¹⁰² a szőlőhegynek (szőlőgyepűnek) is.¹⁰³ Csak így érthető, hogy az újkorból ismert helynévanyagban tömegesen fordulnak elő Kapu helynevek. Igen csekély a valószínűsége, hogy ezek közül akár néhány is a XIII. század előtti, gyorsan mozgó gyepűkapuk emlékét őrizhetné. Nem ítélnénk meg másként a Kapu helynév középkori anyagát sem. A személynév+kapu összetétel aligha jelentheti az országos gyepű kapuját.¹⁰⁴ Nem adnánk ilyen értelmet a rendkívül gyakran előforduló Kőkapu, Vaskapu helyneveknek sem.¹⁰⁵ Igaz, Anonymus az általa országhatárként kezelt meszesi kapuban kőkapukat emeltetett,¹⁰⁶ de könnyen belátható: kőkapuk máshol — hegyes vidéken igen gyakran — készülhettek akár emberi munka, akár a természet játéka révén, amelyeket az emberek a legkülönbözőbb célokra használhattak. Ugyanezt mondhatjuk a vaskapukról, amelyeket nem anyagukról, hanem erősségükről neveztek el.¹⁰⁷ A XIII. századból ismert, Siófok körüli Kapurév, a XVI. században faluként szereplő, Bátaszék melletti Kapu megint csak óvatosságra int.¹⁰⁸ Nagy körütekintést igényelnek az igen gyakran felbukkanó Kapos helynevek. Nem szólva most a Kapus (Kapos) helységekről — mint az Ung megyei Nagykapos, a tordai Mezőkapus, a dél-erdélyi Kis- és Nagykapus — csak azt említjük meg: Kapus völgy egyaránt volt (illetve van) Hont megyében és Észak-Erdélyben,¹⁰⁹ Kapus (Kapos) folyó (patak, víz) pedig Somogyban, Nógrádban, Szabolcsban és az erdélyi Kolozsban.¹¹⁰ Balázs Éva egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a gyepű-rekonstrukció szempontjából a kapus névhasználat gyakorisága miatt nem bizonyít.¹¹¹

Magunk azonban a másik végétől is óvakodunk: ha nem is hemszegnek a XI—XIV. századi okleveleink az országos gyepűk kapuitól, néhány esetben biztos nyomra akadhatunk, különösen akkor, ha tudjuk: az országos gyepű és az országhatár — bizonyos korban — nagyjából megfelel egymásnak. Rogerius Magyarországnak Oroszországgal

102 L. pl. PH LX. k. 216. o.

103 *Piller Dezső*: i. m. 302. o.

104 1332: Bechkapva, AO II. k. 591. o. Ezt az abaúji helynevet az oklevél völgynek minősíti, a névadás tehát természeti adottságokon alapul; 1283: Wekercapva, *Tagányi Károly*: i. m. 146. o.

105 1216: Cucopu, AÚO XI. k. 140. o. (Nógrád megye); 1352: Keukapu meta, AO V. k. 570. o. (Nyitra megye); 1435: Waskapw, Cs. I. k. 149. o. (Gömör megye). Még a szorosabb értelemben vett Magyarország és Erdély határán fekvő szilágysági Vaskapu helység (1525: Waskapw, *Petri Mór*: i. m. IV. k. 768. o.) nevében sem keresnénk egykori gyepűkaput.

106 „In porta Mezesina ... incole terre ... portas lapideas edificaverunt et clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt.” SRH I. k. 64. o.

107 *Tagányi Károly*: i. m. 99—100. o.

108 1294: Kapurew, Cs. II. k. 616.; 1554: Kapu, *Káldy-Nagy Gyula*: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest, 1960., 70. o.

109 1399: Capus, vallis, *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971., 200. o.; 1576: Kapus, völgy, SzDM II. k. 239. o.

110 1061: Kapus, fluvius, *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest múltjából. XVI. k. Budapest, 1964., 53. o.; 1240: Kopusseu, HO VIII. k. 36. o.; 1331: kapus, aqua, Zichy O. IV. k. 184. o.; Anonymus: Copus, fluvius, SRH I. k. 67. o.

111 *Balázs Éva*: i. m. 16. o. — Mindenesetre 1244-ben Kapusd faluban a pozsonyi vár kapusai laktak (HOKlt. 11. o. — hamis oklevél! —), akik nem tekinthetők a határvédelem szervezetébe tartozó elemeknek.

szomszédos határán említi az Orosz (másként Hegyi) Kaput.¹¹² Ugyan-
 ezt a kaput az orosz oldalon Magyar Kapunak nevezték.¹¹³ Észak-
 Magyarországon, Késmárktól északra, Podolin, Toporc helységek és
 a Poprád vize táján említik a Lengyelország felé nyíló országkaput.¹¹⁴
 Sárosban a gyepűlven említik a Lengyelországba vezető kijáratot.¹¹⁵
 Ugyanitt (Vörösalma vidékén) pár évtizeddel később Kapu helynév
 bukkan fel,¹¹⁶ ez bizonyosan az országos kapu (a gyepűkapu) emléke.
 Nyugaton Kapuvár földrajzi fekvése és neve önmagában mutatja,
 hogy itt (országos) kapu melletti határvédő erődítményről van szó.¹¹⁷
 Ezt egyéb adatok is megerősítik. Említettük már, hogy az 1230-as
 évek két oklevele a Kapuvár melletti Mihályinál országhatárról és or-
 szágos gyepűről szól, ha ehhez ide vesszük azt az 1226. évi adatot,
 mely a Kapuvár és Mihályi között fekvő Babóton túl vízi gátat, azaz
 osztrót említ¹¹⁸ (amely ebben a környezetben bízvást országos határ-
 védő objektumnak tekinthető), és ha tudjuk, hogy Babótnál kifeje-
 zetten kapuról (porta) emlékezik meg az egyik 1268. évi okmány,¹¹⁹
 Kapuvár minősítését illetően sem lehetnek kétségeink. Délnyugaton, a
 Mura folyónál a Német Kaput említik a források, mely a Németor-
 szágba való átjárást biztosítja a stájerországi Radkersburg és a ma-
 gyarországi Muraszombat között.¹²⁰

3. Speculator, ör, strázsza

A magyar államhatárokat a középkorban speculatorok védték,
 akiket magyarul öröknek mondtak.¹²¹ Megint csak az az egyik alap-
 vető kérdésünk: vajon az ör szó a magyar határvédelem kizárólagos
 szakszava-e? Természetesen nemmel kell felelnünk. A XI. század
 60-as, 70-es éveiben keletkezett, László-féle III. törvény várnépeket
 örnek nevez.¹²² Sajnos, ör szavunk eme jelentésének élettartamát
 nem áll módunkban meghatározni, de azt a — bizonyíthatatlan —
 lehetőséget, hogy az ör (szláv nyelvterületen: strázsza) helynevek ke-

112 1240: *confinia Hungarie Ruscie continua Tartari devastabant ... portam Ruscie, que Montana dicitur, per quam in Hungaria patebat aditus*, SRH II. k. 560. o.

113 1248: in Ruscia, sub magna porta Gallicie, que vocatur Vngarica, AÜO VII. k. 262. o.

114 XIII. század közepe: in porta regni nostri, versus Poloniam, CD IV. k. 2. r., 382. o.; 1272: portam in confinio Polonie, KJ 2154., 2155. sz. Kérdés, hogy a Késmárktól délre, Tamásfalva vidékén előforduló Kapu (1329: Kopu, Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. k. I. r., Budapest, 1919., 58. o.) országos kapu emléke-e. Vö.: SzK 94. o.

115 1248: in exitu ad Poloniam, HO VII. k. 38. o. (hamis oklevél!).

116 1288: Prima transiens meta de ultra Copou, AÜO IX. k. 466. o.; 1322: pervenit ad locum qui Kopu dicitur, AO II. k. 36. o. Ugyancsak országos kapu lehet a bártfai kapu is, l. CD V. k. 3. r. 185. és 207. o.

117 1162: Copuu, castrum, SO I. k. 2. o.

118 L. 77. és 97. jz.

119 1268: in porta de Supron, quae Bobet vulgariter nominatur, CD IV. k. 3. r., 471. o.

120 1347: Vadit ad porticum seu transitum Nemethkapu vocatam in fossato inter Ciuitatem Redege et terram Belmura. L. még: Super quo fossato venit ad ipsu kapu et in magna via que venit de Theutonia, OkISz. 452. o.

121 1272: speculatorum nostrorum vulgariter Ewr dictorum, HO V. k. 46–47. o.; 1257: speculatoribus Zaladiensibus, AÜO VII. k. 465. o. — 1392: Speculatores wlgariter Zalaaur vocati, *Pesty Friggye*: Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez, I. k. Pozsony, 1896., 213. o.

122 Hoc decreuerunt, hanc legem constituerunt: ut nuncius regis per omnes civitates dirigatur, qui congreget centuriones et decuriones eorum, qui vulgo ewrii vocantur, *Závodszky Levante*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904., 172–173. o.

letkezésébe eme jelentés is belejátszhatott, nem szabad kizárnunk. Ehhez gyéren előforduló korai (XI—XII. századi) speculator szavaink sem adnak határozott útbaigazítást. Anonymus már az erdélyi honfoglalás kapcsán említ speculatort, viselője azonban bizonyosan az előkelőbbek (és nem a szegény közrendűek) közé tartozott.¹²³ A XIV. századi krónikakompozíció 1060-as évekbeli esemény kapcsán említ egy újvári speculatort.¹²⁴ Ez az adat minden valószínűség szerint — összhangban a László-féle III. törvény idézett passzusával — aba-újvári várnépre vonatkozik. A Nagyszombat vidéki Bohunic határában 1113-ban említenek speculatorokat,¹²⁵ s az ugyancsak 1113-ban előforduló Nyitra megyei villa Spectaculi később Ór (Evr), majd a szláv környezetben Strázsa néven szerepel.¹²⁶ Amikor adataink megsokasodnak — a XIII—XIV. században —, az örök szervezete már a felbomlás képét mutatja. A Vas megyei Gasztony spiculatorait 1269-ben V. István ifjabb király nemesíti,¹²⁷ Károly Róbert 1339-ben még megvédi szabadságukban a mosoni Gáta királyi spiculatorait, akik a német határt vigyázták, és inti a mosoni comest e szabadság megtartására,¹²⁸ de pl. 1393-ban a zalafői királyi spiculatorok magánföldes-úri fennhatóság alá kerültek.¹²⁹

Természetesen már a középkorban sem csak a határokat őrizték. Egy Magyarországon kelt, de külföldi eseményt tárgyaló okmány szerint a hadsereg custosait is öröknek nevezték.¹³⁰ Custosnak (és speculatornak) hívták az erdőöröket is, bár őket magyarul erdőővőknek mondták.¹³¹ Őrizték a hidakat¹³² és börtönöket is,¹³³ a börtönőr magyar neve talán csász lehetett.¹³⁴ Maradtak ránk adatok a várkapuk őrzőiről is.¹³⁵ Azt természetesen nincs szándékunkban elvitatni, hogy a spiculator és ór szavak *egyik* fő jelentése a középkorban a határ őrzésével volt kapcsolatos: 1376-ban a pordányi spiculatorokat említi egy oklevél, két évtizeddel később a helységet Őrpordánynak írják,¹³⁶ mely a középkori országhatáron fekvő Sopron megyei Lajtapordánnyal azonos.

A középkor későbbi évszázadai is tevőleges szerepet játszottak az Ór- és Strázsa-helynevek keletkezésében. A török időkben államhatár

123 pater Ogmund speculator Tuhutum. SRH I. k., 65. o.

124 Quidam autem de speculatoribus, nomine Fanciska, qui erat de Novo Castro, SRH I. k. 366—367. o.

125 *Fejérpataky László*: i. m. 58. o.

126 *Tagányi Károly*: Nyitra megye helyneveinek magyarázata. Nyitrai megyei Közlöny 8. (1888) 28. sz. 2. o. és 40. sz. 2. o.

127 CD IV. k. 3. r. 526. o.

128 CD VIII. k. 4. r. 375. o.

129 ZsOI. k. 303. o.

130 1246: custodes exercituum..., qui vulgo Eur dicuntur, CD IV. k. 1. r. 418. o. (hamis oklevél!).

131 1230 körül: speculatoribus et Custodibus siluarum, CD III. k. 2. r. 460. o. (hamis oklevél!); 1274: custodes sylvarum. AVO IV. k. 48. o.; 1353: Erdeuouou, OklSz. 196. o.

132 1280: custodes poncium, HO II. k. 15. o.

133 1219: officium eorum esset carceres custodire, VR 236. o.

134 *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970., 11. o. 20. jz.

135 1177: ad metas custodientium portas eiusdem (ti. bihari) castri, KJ 202. sz.; 1244: villa porcariorum nostrorum Castri Posoniensis, HOklt. 11. o. [hamis oklevél, vö.: *Herzog József*: A Kápolnai-család hamis oklevelei. Turul 54. (1940), 74. o.].

136 1376: spiculatoribus nostris... de Pordan, SO I. k., 422. o.; 1395: Ewrpordan, SO I. k. 520. o.

húzódott Magyarország közepén.¹³⁷ A kurucok és 1848—1849 harcai is emléket hagytak a helynévi anyagban. A nép névmagyarázó etimológikus mondák keretében olykor még „emlékezik” a névadás indítékaira. A Szolnok melletti Strázsa-halom török őrhely volt, a Hatvan melletti Strázsa-hegy pedig magyar.¹³⁸ A magyaralmási és vajai Órhegyen a kurucok álltak őrséget,¹³⁹ a szilágyosmlyói Órhegyen a XVIII. századi erdélyi parasztfelkelés résztvevői.¹⁴⁰ Szeged város XVIII. századi határán északi oldalon (Balástyánál) Eőr halom, nyugati oldalon (Pusztamérgesnél) Strása halom állt.¹⁴¹ A Nyerges-újfalu vidékén lévő Strázsahegyen az 1809. évi francia hadjárat alkalmából állított örök tanyáztak.¹⁴² Baranyában a Strázsa gunyhó csőszkunyhó jelentésben fordul elő.¹⁴³ A kővágóórsi Kis- és Nagyór-hegy állítólag azért kapta nevét, mert róluk Somogy és Zala (ma már Veszprém) megyék nagyobb része belátható.¹⁴⁴ Néhány Kolozs megyei falu közepét azért nevezik Sztrázsnak, mert az éjjeli őr (sztrázsa) itt szokott tartózkodni.¹⁴⁵

Főleg a hegyes-dombos, megfigyelésre, őrködésre (akár csak a célból, hogy a szomszéd falu legényeit megverjék¹⁴⁶) alkalmas terepalakzatok igen gyakran kaptak a legkülönbözőbb névadási indítékkal Órhegy nevet. A mai Heves megyében igen sokszor bukkan fel e név,¹⁴⁷ de másutt sem ritka. Nem lehetett ez másként a középkorban sem. A hegyvidéken Honttól¹⁴⁸ Borsodon,¹⁴⁹ Gömörön,¹⁵⁰ Szepesen¹⁵¹ át Kolozsig,¹⁵² Tordáig¹⁵³ húzódik az Órhegyek íve. E vidéken — Zemplénben,¹⁵⁴ Szabolcsban,¹⁵⁵ Szilágyban (a középkori Dobokában)¹⁵⁶ — divatos az Órmező is. Erdélyben ismerünk — később már Strázsa néven — Órregyházat.¹⁵⁷ Kérdés, hogy ezeket az adatokat — talán az egyetlen szepesi kivételével — kapcsolhatjuk-e a korai magyar határvédelem problematikájához. Mert igaz, hogy a Kolozs megyei Marokházát a XIV. században más néven Órhalomnak nevezik,¹⁵⁸ de ugyan-ez a név ugyanebben a században Jászapáti határában is felbukkan.¹⁵⁹

137 Elek Oszkár: Török emlékek a magyar nyelvben. Magyar Nyelvőr 57. (1928), 3—7., 42—47. o.

138 PH XIX. k. 264., 130. o.

139 PH XVI. k. I. r., 146. o.; Mező András: A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967., 177. o.

140 Petri Mór: i. m. IV. k. 580. o.

141 Inczei Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. Budapest, 1960., 68., 80. o.

142 MVV Esztergom vármegye. 37. o.

143 Penavin Olga: Néhány baranyai drávaszögi község földrajzi név készlete. Голум-няк философского факультета у Новом Саду 14. (1971), 649. o.

144 PH LXI. k. 135. o.

145 Szabó T. Attila—Gergely Béla: A Kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945., 146. o.

146 Mező András: i. m. 13. o.; Órhegy Apagy határában.

147 Heves fn. I. k. passim.

148 1262: Heurhegh, Bakács István: i. m. o.; 1505: Ewrheghye, uo. 133. o.

149 1279: Ewrheg, Gy. I. k. 769. o.

150 1551: Ewrhegh, Ila Báltint: i. m. III. k. 124. o.

151 1256: SzK 205. o.

152 1399: Ewrhegy, KHN, I. k. 70. o.; 1377: Eurhyg, Cs. V. k. 370. o.

153 1393—1394: Ewrhyg, Cs. V. k.; 689. o.

154 1451: Ewrmezew, Cs. I. k. 359. o.

155 1435: Órmező, Mező András—Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza. 1972., 73. o.

156 1469: Ewrmezew, Petri Mór: i. m. IV. k. 173. o.

157 1274: Euryghaz, Iczkovits Emma: i. m. 60. o.

158 1348: Márkháza alio nomine Eurholm, Balázs Eva: i. m. 16. o.

159 1390: Ewrhalm, Gyárfás István: A jász-kúnok története, III. k., Szolnok, 1883., 515. o.

Órpaták Máramarosban¹⁶⁰ fordul elő, Őrtó Szabolcsban,¹⁶¹ de Őrsziget a Csepel-szigeten.¹⁶²

Úgy ítéljük meg, a fentebb vázolt, óvatosságra intő tényezők ellenére a pusztán Őr (vagy Strázsa) alakot mutató helynevek kínálkozásának viszonylag szilárd támpontnak a magyar határvédelem szervezetének rekonstrukciója szempontjából.¹⁶³ Természetesen ez esetben is számos korlátozó mozzanattal kell számolnunk. A legfájóbb kétségtelenül az: sokkal több faluban lakhattak határvédelmi funkciót ellátó speculatorok, mint ahányat Őrnek vagy Strázsanak neveztek.¹⁶⁴ Jobban kellene ismernünk a korai magyar helynévadás motivációit, hogy a most még esetlegesnek tűnő elnevezésekben valami rendszer után kutathassunk. Hasonlóan kedvezőtlenül érinti a rekonstrukciót itt is, hogy az adatok nem egyazon időpontra vonatkoznak. Egy Zala megyei Őr falu már a XII. század elején szerepel, míg másokkal csak a XIII.—XV. században találkozunk. Ha az előfordulás időrendje nem is jelent sokat, teljesen mégsem hagyható figyelmen kívül, mivel a maguk módján — az Újór helynevekkel — a középkori helynevek is relatíve kronológiai sorba rendeződtek. Azt a hiányt, hogy helynévi adataink nem egyazon időpontra vonatkoztatott országos helyzetképet adnak, a névtipológia, tehát a névtudomány sem tudja korrigálni, nem tudjuk megmondani, hogy a pusztán Őr (és Strázsa) alakú helynevek milyen időhatárok között keletkezettek. A hiány valamelyes pótlására történeti kutatások hivatottak: későbbi feladat annak egyénenkénti megállapítása és elemzése, hogy az Őr (és Strázsa) nevű helységekben speculatorok vagy más elemek éltek-e, e helységek királyi vagy magánkézen voltak-e stb. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása sokban közelebb vihet a tisztánlátáshoz, de — úgy tűnik — ez sem fog együttjárni a XI—XII. századot borító, a határ-, gyepű- és őrmozgásokat is elfedő homály teljes eloszlataához. Más szóval: bármennyire is „legbiztosabb jelei az ország időnként való határvonalának az örök (speculatores) lakhelyei”,¹⁶⁵ éppen ezt az „időn-

160 1355: Eurpaták, *Bélay Vilmos*: Máramaros megye társadalma és nemzetségei. Budapest, 1943., 143. o.

161 1381: Eurto, Zichy O. IV. k. 201. o.

162 1306: Eursziget, CD VIII. k. l. r., 200. o.

163 Nem lesz talán haszon nélküli e helynevek feletti — nyilván hiányos — seregszemle, melyet a Dunántúlról kiindulva végezhetünk el: Somogy megyében: 1. 1486: Ewr, Cs. II. k. 634. o.; 2. 1488: Ewr, uo.; Zala megyében: 3. 1121: Eur, *Szentpétery Imre*: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv 23. (1927), 263. o.; Vas megyében: 4. 1387: Strason (Strasim), Cs. II. k. 802., o.; 5. 1398: Ewr, SO I. k. 529. o.; 6. 1427: Ewr, Cs. II. k. 781. o.; Sopron megyében: 7. 1223: Rahtukeuri, Cs. III. k. 627. o.; Nyitra megyében: 8. 1113: villa Spectaculi, 1299: Ewr, l. fentebb: 126. jz.; 9. 1379: Straso, A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. k. Budapest, 1906., 199. o.; Trencsén megyében: 10. 1393: Straso, *Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. k. Trencsén vármegye. Budapest, 1941., 189. o.; 11. 1439: Strase, uo.; Nógrád megyében: 12. 1461: Stras, Cs. I. k. 107. o.; Gümör megyében: 13. 1275: Sztiriz, *Ila Bálint*: i. m. IV. k. 138. o.; 14. 1413: Sthryz, *Ila Bálint*: i. m. IV. k. 105. o.; Szepes megyében: 15. 1251: Eur, HOKit. 23. o.; Sáros megyében: 16. 1427: Alzo Wr, Cs. I. k. 306. o.; Zemplén megyében: 17. 1393: Uy-Eör, CD X. k. 8. r. 367. o.; 18. 1405: Wyewr, Cs. I. k. 365. o.; Ung-megyében: 19. 1288: Ewr, HO VI. k. 331. o.; 20. 1332—1337: Hewr, Heur, Cs. I. k. 396. o.; Szabolcs megyében: 21. 1221: Euru, VR. 274. o.; Szatmár megyében: 22. 1231: Eur, *Maksai Ferenc*: i. m. 182. o.; Belső-Szolnok megyében: 23. 1405: Alewr, SzDM V. k. 331. o.; 24. 1332—1337: Gur [o: Eur], uo. V. k. 341. o.; 25. 1317: Thotheur, uo. VII. k. 32. o. l. még: *Pais Dezső*: Tötör. Magyar Nyelv 12. (1916), 16—17. o.; Kolozs megyében: 26. 1320: Eur, Cs. V. k. 391. o.; Krassó megyében: 27. 1421: Strefalwa et Stryfalwa, Cs. II. k. 107. o.

164 Az Eperjes vidéki Finta a királyi öröké volt, mégsem Őr nevet viselt, HO V. k. 46—47. o.

165 *Karácsonyi János*: i. m. 1042. o.

kéntiséget”, változást, mozgást nem tudjuk az abszolút kronológia évszámainak láncára felfűzni, korántsem bizonyos, hogy „Szent István korára nézve... az ország közepe felé eső őr-lakhelyeket kell tekintetbe vennünk”,¹⁶⁶ azaz hogy ezek a legbelső körön elhelyezkedő adatok és helynevek éppen és minden ponton az I. István-kori állapotokat mutatják.

4. Sagittarius, lövő, strel-, schütz-

A sagittariusok (magyar nevükön lövők)¹⁶⁷ szintén elsősorban akkor bukkannak elénk a XIII—XIV. századi oklevelekben, amikor szerveztük felbomlóban van. A vági királyi lövőket V. István király pl. 1272-ben veszi ki a sagittariusok sorából és emeli őket az ország nemesei közé.¹⁶⁸ Egykori lakhelyükre a Lövő (szláv nyelvterületen Strel-, német nyelvterületen Schütz-) helynevek utalnak.¹⁶⁹ Mivel a lövő szó sem tekinthető a magyar határvédelem kizárólagos szakszavának, az adatok értékelésekor itt is nagy körültekintéssel kell eljárni. Lövő szavunk már a középkorban a határvédelmen kívül más fogalomkörökhöz is kapcsolódott. A Veszprém megyei Lövöldön (ma: Városlőd és Kislőd) 1274. évi adat szerint erdőőrök laktak,¹⁷⁰ így e helynév egykori lakóinak tevékenységére, foglalkozására utalhat.¹⁷¹ E Lövöld földrajzi fekvése miatt sem lenne beilleszthető a határvédelemmel összefüggő adatok közé. A XV. században egy férfit Vadlövőnek neveznek.¹⁷² Magától értetődik, hogy a csak újabb kori lövő helynévi adatok katonai, vadászati vonatkozásúak.¹⁷³

A középkori helynevek esetében etimológiai problémák is növelik a nehézséget. A székelyföldi Lövéte helység neve szláv eredetű (oroszlan vagy vadászat jelentésű) személynév származéka lehet.¹⁷⁴ Bizonytalan, hogy a Levelek, Leveles, Levelin helynevek levezethetők-e a lő igéből.¹⁷⁵ Hasonlóan kétséges, hogy az Eszterjén helynév a nyíl jelentésű szláv strela-ból ered-e.¹⁷⁶ A bihari Lövőhegy neve vadászat-tal függhet össze.¹⁷⁷ A magyar határvédelemben szerepet játszott lövők telephelyeit is legbiztosabban a Lövő (Strel- vagy Schütz-) nevű

166 Uo.

167 1296: Comite Michaele filio Salamonis de Sagitarijs, AÜO V. k. 158. o. = 1325: Michaelis dicti Lueu, *Wertner Mór*: Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár. 1910. 155. o.

168 CD V. k. l. r. 184. o.

169 1255: sagittarys dicti Domini Regis de villa Lueu, HO V. k. 27. o. — A soproni Lővér vidékén 1225-ben a terra sagittariorum volt, l. SO I. k. 14. o.

170 L. fentebb 131. jz.; továbbá: *Pais Dezső*: Lővél és Lőd. Magyar Nyelv 23. (1927), 53–45. o.

171 Veszpr. ht. lex. 388. o.

172 1488: Ladislaus Wadlewe, OklSz. 596. o.

173 Lövdőzűg, *Haan Lajos*: Békés vármegye hajdan. I. k. Pest, 1870., 122. o.; Lövöldé erdő, Zala fn. 253. o.; Özlövő, Heves fn. I. k. 58. o.

174 1332–1337: Lueche [o: Luethe], Vatikáni Magyar Okirattár. I. k. l. r. Budapest, 1887., 103. o. — L. Keletmo. Magyarok és románok. I. k. 295. o. — Talán ilyen eredete lehet a Luepataka víznévnek is (1299: Gy. I. k. 414. o. 16. jz.).

175 1087 körül: Leveluky, *Mező András—Németh Péter*: i. m. 67–68. o.; 1435, 1479: Leveles: Cs. II. k. 330., 21. o.; 1505: Lewelyn, *Bakács István*: i. m. 219. o.

176 1344: Izteryen, *Mező András—Németh Péter*: i. m. 123. o.

177 1372: Luweg, *Jakó Zsigmond*: i. m. 339. o.

helységekben kereshetjük.¹⁷⁸ Jóllehet ezen helynevek esetében sem tudunk keletkezési idejük sorrendjére vonatkozó fogódzókot találni és adni, legalábbis azon nevek kiválasztása érdekében, amelyeknél a névadási indíték nem a határvédelemben található meg, egyrészt vizsgálat alá kell vetni e helységek középkori népelemeit, azok foglalkozását, másrészt vezethet valamelyes eredményre a Lövő helynevek összetevése az Őr helynevekkel.

5. Explorator, leső

A királyi kémek, kémlelők (lesők) — latin nevük exploratores lehetett — bizonyos szerepet játszottak a határvédelemben is. A Morva folyó vidéki Szokolca határjárásakor 1217-ben az országhatáron a kémlelők útját említik.¹⁷⁹ Ugyanakkor III. Béla király 1194-ben a királyi kémlelőknek a Putnok körüli Nagybarcát adta;¹⁸⁰ ez a vidék igen távol esett az országhatároktól. Les szavunknak korán jelentkezik vadászhely értelme.¹⁸¹ Nyilván ilyen jelentésben szerepel les szavunk a Királylesi,¹⁸² Bánlese,¹⁸³ Ispanlesi (-lese)¹⁸⁴ és más hasonló jellegű összetételekben.¹⁸⁵ Tökéletes megfelelői újabbkori helyneveinkben is megvannak: Vajda lese, Gergely lese¹⁸⁶ stb. Egyébként ezek a — csak újkorból ismert Les- helynevek mindenféle korai határvédelmi rekonstrukció szempontjából hasznavehetetlenek. Igaz, egyik-másik Les- helynevet a névmagyarázó népetimológia egyenesen IV. Béla korából vagy szolidabban csak a törökök idejéből magyarázza,¹⁸⁷ kizárólagos többségük vadászattal kapcsolatos.¹⁸⁸

A középkori helynévanyag itt is egyéni elbírálást igényel. A Bregana mellett említett Lesőhely¹⁸⁹ bizonyosan az országhatárt kémlelő exploratorokra utal, itt ugyanis országos gyepűnek megfelelő indago is elő-

178 Összeállításunkat a Dunántúlról kiindulva adjuk közre a teljesség igénye nélkül: Zala megyében: 1. 1379: Streleclaca, Cs. III. 113. o.; 2. 1352: Luuew, Cs. III. k. 79. o.; 3. 1255: Luev, Cs. III. k. 80. o.; Vas megyében: 4. 1452: Swcz, *Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi német helységek*, Budapest, 1933., 154. o.; 1393: Lewe, Cs. II. k. 72. o.; Veszprém megyében: 6. 1270: Lueld, Cs. III. 213. o.; Sopron megyében: 7. 1387: Leue, Cs. III. k. 618. o.; 8. 1265: Luer, Cs. III. k. 593. o.; 9. 1483: Lewew alias Sycz, Cs. III. k. 618. o.; Moson megyében: 10. 1425: Chalthensth n alio nomine Lwer, Cs. III. k. 682., o.; Pozsony megyében: 11. 1553: Nagylévárd, MVV Pozsony vármegye. 94. o.; Szepes megyében: 12. 1310: Schützenfeld, *Weber Samu: Elpusztult helységek a Szepeességben. Századok* 31. (1897), 419. o.; Gömör megyében: 13. 1427: Leuartfalua, *Ila Bálint: i. m. IV. k. 105. o.*; 14. 1427: Lewarth, *Ila Bálint: i. m. II. k. 592. o.*; Borsod megyében: 15. 1221: Luen [o: Lueu], Gy. I. k. 786. o.; 16. 1319: Lewew, uo.; Szabolcs megyében: 17. 1220: Luueu, *Mező András—Németh Péter: i. m. 89. o.*; Torda megyében: 18. 1228: Luer, Cs. V. k. 719. o.; Hunyad megyében: 19. 1426: Strelye, Cs. V. k. 140. o.; Szerém megyében: 20. 1477: Ztrelocz, Cs. II. k. 254. o.; Valkó megyében: 21. 1404: Leueid, Cs. II. k. 330. o.; 22. 1484: Lewedyn, uo.; 23. 1332—1337: Lewe, Lewa, Cs. II. k. 229.

179 1217: in confinio regni...; per viam exploratorum, CD III. k. 1. r., 199—200. o.
180 1194: nostris exploratoribus, AÜO XI. k. 56. o. (hamis oklevél!).
181 1311: ad quemdam locum uenacionis Bykachlesy nominatum, AO I. k. 244. o.
182 1283: Kyralleswy, KJ 3245. sz.; 1322: Kyrallesey, AO II. k., 37. o.
183 1337: Banlese, *Bakács István i. m. 147. o.*
184 1269: Ispanlesuy, SzDM II. k. 599. o.; 1444: Ispanlese, KHN I. k. 206. o.
185 1313: Duruglesy, E. Kiss Sándor: Hajdúhadház helynevei. I. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966—67. Debrecen, 1968., 508. o.; 1393: Radnaylese, ZsiO. I. k. 327. o. — Ide vonatkozó talán az 1113. évi Cullese adat is (*Fejérpataky László: i. m. 57. o.*), 1. *Kniezsa István: Magyar Népryelv. VI. k. 12. o.*

186 KHN II. k. 134. o.; MVV Szabolcs vármegye. 22. o.

187 PH XXXVIII. k. 339. o.; Zala fn. 105. o.

188 KHN I. k. 27. o.; *Mező András: i. m. I. k. 13., 23., 55., 177. o.*; Heves fn. I. k. 89. o.

189 1251: Lessuhel, HO VI. k. 59. o.

bukkan. De már a Veszprém megyei Leső helynevek földrajzi fekvése kizárja ezt a minősítést.¹⁹⁰ Kniezsa István szerint a Nagyvárad vidéki Les¹⁹¹ „a régi gyepűrendszer emléke”.¹⁹² Figyelembe véve, hogy a középkor évszázadai folyamán a Les- helynevek keletkezésének — akár csak hadászati szempontból is — számos indítéka adódott katonai megfigyelések, kémlelések, az ezeket megteremtő gyakori magánháborúk kapcsán, a Les- helyneveket különösen indokolt esetekben kapcsolhatjuk a határvédelemhez és a gyepűrendszerhez; a gyepű-rekonstrukció során pedig legfeljebb csak epizód-szerepeket játszhatnak.

6. Összegzés

A fentiekén kívül a kutatók a nevek egész sorát kívánták bevonni a gyepű-rekonstrukciós munkálatokba. Korántsem törekedve sem személyi, sem tárgyi vonatkozásokban a teljességre, maga Tagányi Károly a kolozs, árok (szláv rov-), kulcs, torok, szád, sövény, cseke, nyilas, szemes (szláv ocskó), vég neveket,¹⁹³ Pais Dezső a hírhegy, dobverő-hegy, a pátró, a csigla neveket, a fon szót és származékait,¹⁹⁴ Németh Gyula a nyék törzsnevet,¹⁹⁵ Fodor Ferenc a Tenkét¹⁹⁶ kapcsolta a határvédelem kérdéséhez.¹⁹⁷ Természetesen mindezen nevek közzszőként vagy helynévvé kövülve alkalmasak lehettek (volna) határvédő funkciók jelölésére, de egyéni bizonyítást igényel, hogy vajon lettek-e. A lehetőségtől hosszú az út a valóságig, a hosszú úton állomások vannak. A lehetőséget jelenthetik a természeti adottságok (vizek, mocsarak, hegyek), és a lehetőség megrekedését biztosíthatják a földrajzi körülmények (ha a víz, mocsár, hegy az ország közepén van). Sok adat mutat rá, hogy a várnak indagója volt, kapuja volt, melyet őriztek. Az őrzésben a nyíl, a sagitta játszotta a fő fegyver szerepét, és a vár kémlelésre is szolgált. A várat és a vár határát is védték, mégsem határvédelem ez, főleg persze akkor nem, ha a vár nem az országhatár közelében feküdt.

Dicséretes a törekvés, mely fényugárral akarja pásztázni a forrás-szegénység miatt sötét XI—XII. századot, és világosságot kíván ott gyűjtani. Nem vagyunk meggyőződve róla, hogy a helynevek alkalmasak erre. A helynevek, amelyek maguk is a XIII. vagy későbbi századok-

190 1082: Lesew, locus, HO IV. k. 2. o. (hamis oklevél); 1086: mons, qui dicitur Lessu. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. VIII. k. Budapest, 1903., 268. o. (hamis oklevél!).

191 1291—1294: Lesuy, Gy. I. k. 639. o.

192 Keletmo. 196. o.

193 Tagányi Károly: Magyar Nyelv 9. (1913), 100., 254—266. o.

194 Pais Dezső: Hírhegy és Dobverőhegy. Magyar Nyelv 13. (1917), 230. o.; Pais Dezső: Or-Pátruh. Magyar Nyelv 39. (1943), 68—69. o.; Pais Dezső: Csigla, Csigolya, Csiglamező. Magyar Nyelv 11. (1915), 314. o.; Pais Dezső: A magyarsággal kapcsolatos IX—X. századi népelemek és népmozgalmak. — A székelyek eredetéhez és a székelység kialakulásához. Magyar Nyelv 63. (1967), 72. o.; Pais Dezső: Nyék törzsneveink és ami körülötte lehetett. Magyar Nyelv 49. (1953), 284. o.

195 Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930., 244. o.

196 Fodor Ferenc: i. m. 130—132. o.

197 Legújabbban I. Kovács Béla: Kabarok és palócok. Az Egri Múzeum Évkönyve 1969. Eger, 1971., 163—164. o.

ban bukkannak fel, csak bizonyos, többszörösen igazolt magfontolások alapján vezethetők vissza korábbi időkbe.¹⁹⁸ Kerítés, sövény jelentésű nyék szavunk helynévként éppen úgy megtalálható a soproni periferián, mint a centrumban, Buda területén.¹⁹⁹ Az ugyancsak kerítés, sövény értelmű csigla szó helynévben Veszprémben bukkan fel.²⁰⁰ Ezek a példák meg arra intenek bennünket: nemcsak időben, térben is óvakodjunk az elsietett általánosítástól,²⁰¹ az analógia hasznos, ám nem veszélytelen módszerének kritikátlan túlhajtásától.

Régi törekvése a szakirodalomnak, hogy komplex eszközökkel, ne csak döntően a helynévi anyag alapján közelítsen a határvédelem kérdéséhez. Már Karácsonyi János felfigyelt olyan mozzanatok hasznosítható voltára, mint az egyházi szervezet területi felépítése vagy összefüggő territóriumok királyi adományozása.²⁰² Ugyancsak régi ötlet a nem-magyar népek megtelepedésének ide vonása. Sajnos, ezek a szempontok az utóbbi időben nemigen gyarapodtak. Magunk pedig meg vagyunk győződve róla: a határvédelem, a gyeplő-rekonstrukció kérdésében előrelépni csak e komplex eszközök alkalmazásával lehet. Egyaránt fontos szerepet kap ebben a magyar nyelvhatár (etnikai határ) és törzsnévi elterjedés,²⁰³ a honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletkataszter,²⁰⁴ a határvédelemhez vonható helynévi és nem-helynévi adatok anyagának és térképének összevetése, egymásra vetítése. Ennek elvégzése és a témának új, hasznos szempontokkal való gazdagítása eljövendő kutatások feladata.

A JEGYZETEKBE ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

AO	<i>Nagy Imre—Nagy Gyula</i> : Anjoukori Okmánytár. Budapest, 1878—1920.
ÁÜO	<i>Wenzel Gusztáv</i> : Árpád-kori új okmánytár. Pest, 1860. — Budapest, 1874.
Catalogus	<i>Gombos, Albinus Franciscus</i> : Catalogus fontium historiae Hungaricae. Budapestini, 1937—1938.
CD	<i>Fejér, Georgivs</i> : Codex diplomaticus Hvmgariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, 1829—1844.
Cs.	<i>Csánki Dezső</i> : Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890—1913.
Gy.	<i>Györffy György</i> : Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963.

198 Ugyancsak korlátozó tényező a helynevek felhasználását illetően, hogy legtöbb, határvédelemhez kapcsolódó helynevünk személynévként is előfordul. L. pl. 1283: Gepus, KJ 3265. sz.; 1181: Capv. *Fejérpataky László*: III. Béla király oklevelével. Budapest, 1900., 29. o.; 1309: filij Stephani dicti Eur, MES II. k. 615. o.; 1216: Stras, KJ 303. sz.; 1138: Leue, *Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele. Magyar Nyelv 32. (1936), 204. o.; 1293 körül: Leseu, HO VII. k. 238. o. Nem szabad kizárnunk a helynevek névadási indítékainak sorából tehát a személynéveket sem.

199 *Kniezsa István*: SZIE II. k. 365—472. o.

200 Cs. III. k. 226. o.

201 *Fodor Ferenc*: i. m. 114. o.

202 *Karácsonyi János*: i. m. 1040. o.

203 *Kniezsa István*: SZIE II. k. 456. o.

204 *Fehér Géza—Éry Kinga—Kralovánszky Alán*: A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletéi. Budapest, 1962.

- Heves fn.** *Papp László—Végh József* (szerk.): Heves megye földrajzi nevei. Budapest, 1970.
- HO** Hazai Okmánytár. Győr, 1865. — Budapest, 1891.
- HOKlt.** Hazai Oklevéltár. Budapest, 1879.
- Keletmo.** *Knieszsa István*: Keletmagyarország helynevei. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, Budapest, 1943.
- KHN** *Szabó T. Attila*: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942.
- KJ** *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest, 1923—1943.
- KVT** *Pesty Frigyes*: Krassó vármegye története. Budapest, 1884.
- MES** *Knauz, Ferdinandus*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii, 1874—1882.
- MHN** *Pesty Frigyes*: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Budapest, 1888.
- MTI Évk.** A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve.
- MVV** Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, é.n.
- OKISz.** *Szamota István—Zolnai Gyula*: Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902—1906.
- PH** *Pesty Helységnévtára*. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.
- RLO** *Lipszky, Joannes*: Repertorium locorum objectorumque... Budaë, 1808.
- SO** *Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Sopron, 1889—1891.
- SRH** *Szentpétery, Emericus*: Scriptorum rerum Hungaricarum. Budapestini, 1937—1938.
- SzDM** *Kádár József*: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. Deés, 1900—1905.
- SzIE** Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Budapest, 1938.
- SzK** *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934.
- Sztáray O.** *Nagy Gyula*: A nagymihályi és sztáray gróf Sztáray család oklevéltára. Budapest, 1887—1889.
- TESz** A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, 1967—1970.
- Veszpr. ht. lex.** *Ila Bálint—Kovacsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest, 1964.
- VR** *Karácsonyi János—Borovszky Samu*: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Budapest, 1903.
- Zala fn.** *Papp László—Végh József* (szerk.): Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964.
- Zichy O.** A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának oklevéltára, Pest, 1871. — Budapest, 1931.
- ZsiO** *Mályusz Elemér*: Zsigmondkori oklevéltár. Budapest, 1951—1958.

ДЬЮЛА КРИШТО—ФЕРЕНЦ МАКК—ЛАСЛО СЕГФЮ:

КОНЦЕПЦИИ И ДАННЫЕ К ВОПРОСУ ОБОРОНЫ ГРАНИЦ ВЕНГРИИ РАННИХ ВРЕМЕН

Резюме

Авторский коллектив делает попытку показать проблемы исследований, связанных с реконструкцией пограничной обороны Венгрии ранних времен (т. н. системы засек), и некоторым вопросам, возможно, наметить пути решения. Во вводной части статьи авторы констатируют, что пограничная оборона Венгрии была создана как государственная пограничная оборона, организованная королем сложившегося или находившегося в стадии формирования феодального венгерского государства. Таким образом она не могла возникнуть в период, предшествовавший XI веку. Как полагают авторы очерка, в IX—X веках венгерский племенной союз (возможно даже и отдельные венгерские племена) были окружены полосой естественного дерна (незаселенными, не занятыми под сельскохозяйственными культурами полосами земли). Историография до настоящего времени при рассмотрении пограничной обороны Венгрии ранней эпохи первостепенную роль отводила географическим названиям, связанным с пограничной обороной.

Авторским коллективом были исследованы названия населенных пунктов, а также те слова, которые в источниках указывали на пограничную оборону (плетеная изгородь, дёрн, засека, по принципу засеки, просека, перевал, ворота, калитка, шпекулятор, дозор, стража, частокол, стрелок, стрел, защита, разведчик, засада и т. д.)

В ходе лингвистического анализа авторский коллектив пришел к нескольким выводам: во-первых, подавляющее большинство этих слов и географических названий встречается не в период расцвета системы засек (XI—XII в. в.), а в эпоху распада этой системы обороны границ (начиная со второй трети XIII века). Во-вторых, большинство из них уже в середине этого периода не может считаться исключительно венгерскими специальными терминами раннего периода пограничной обороны. В силу этого материал географических названий, который может быть привлечен к исследованиям, сам по себе недостаточен для полной реконструкции пограничной обороны.

Авторы очерка считают, что решение вопросов, связанных с системой пограничной обороны раннего периода, возможно лишь в будущем, с учетом комплекса средств и точек зрения, на основании сотрудничества различных отраслей наук — прежде всего археологии, языковедения и историографии.

ности».

GYULA KRISTÓ—FERENC MAKK—LÁSZLÓ SZEGFÜ:

GESICHTSPUNKTE UND DATEN ZUR FRAGE DER FRÜHEN UNGARISCHEN GRENZVERTEIDIGUNG

Resümee

Das Autorenkollektiv versucht, die mit der Rekonstruktion der frühen ungarischen Grenzverteidigung (dem sog. „Gyepű“-System) zusammenhängenden Probleme aufzuzeichnen und in einigen Punkten vielleicht die möglichen Wege der Lösung auszuarbeiten. Einleitend stellen die Autoren fest, daß dieses System als vom König organisierter Grenzschutz des sich herausgebildeten oder in Herausbildung begriffenen ungarischen feudalen Staates zustandekam. So konnte

er nicht vor dem 11. Jahrhundert entstanden sein. Ihres Erachtens wurden im 9—10. Jahrhundert der ungarische Stammesverband (eventuell auch einzelne ungarische Stämme) nur von natürlichen „Gyepű“ (unbewohnte, unkultivierte Landstriche) umgeben. Die bisherige Geschichtsschreibung hat im Laufe der Rekonstruierung der frühen ungarischen Grenzverteidigung den mit der Grenzverteidigung in Verbindung stehenden Ortsnamen eine primäre Rolle zugesprochen.

Das Autorenkollektiv untersuchte die Orstnamen sowie jene Wörter, die in den Quellen auf die Grenzverteidigung hinweisen (indago, gyep, gyepű, gyepűelve, preszeka, hag; porta, kapu; speculator, őz, strázsa; sagittarius, lövő, strel-, schütz-; explorator, leső usw.).

Im Zuge der auch linguistische Gesichtspunkte in Betracht ziehenden Analyse wurden mehrere Feststellungen gemacht. Einesteils: diese Wörter und Orstnamen entstanden in ihrer großen Mehrheit nicht in der Blütezeit des Gyepűsystems (im 11—12. Jahrhundert), sondern tauchten zur Zeit der Auflösung dieses Systems (vom zweiten Drittel des 13. Jahrhunderts an) auf. Andern-teils: die meisten können bereits im frühen Mittelalter nicht als ausschließliche Fachwörter der frühen ungarischen Grenzverteidigung betrachtet werden, so daß das diesbezügliche Ortsnamenmaterial an sich für jedwede Rekonstruktion der Grenzverteidigung nicht genügt.

Die Autoren meinen, daß eine Lösung der Fragen der frühen Grenzverteidigung in Zukunft nur bei Beachtung komplexer Mittel und Gesichtspunkte, auf Grund der Zusammenarbeit verschiedener Wissenschaften — vor allem der Archäologie, der Sprachwissenschaft und der Geschichtswissenschaft — möglich sein wird.